

(əvvəli ötən sayımızda)

Türk xalqlarının ulu əcdadı olan Tur islamın təsirinə məruz qalmayan və qədim özəlliyini qoruyub saxlayan çuvaş türklərinin dini inanclarında onların təktonlarının adı kimi "Tura" şəklində ifadə olunmuşdur. O dünyanın yaratıcısıdır və göyün ən yüksək qatında yerləşir, onu "pireştı" adlanan xeyirruhları əhatə edir. Tura öz şimşək çəkici ilə zindana vurduğu zaman şimşək yaranır və o bu şimşəkdə yer üzündəki şəhər qüvvələri məhv edir. Çuvaşlarda Türe/Tura teoniminin mənası Göyüzü Tanrısı demək olub erkək və ata başlanğıcıdır. Çuvaşlar Tura ancaq ağ rəngli heyvan qurban kəsirlər. Çuvaş mifologiyasında Turun epitetlərindən biri Ene Tura inək Tanrısıdır və ana başlanğıcıdır. Tura daima şərin təmsilçisi olan Şeytanla mübarizə aparır.

Etimoloji olaraq Öküz anlama daşıyan və öküz obrazında təsvir olunan Tur bir çox xalqların dini inanclarında Tanrıdır. Hind-avropa tezisinin tərəfdarları Tur sözünün sanskritcə tura sözündən yarandığını və güclü, möhkəm, qüvvətli anlamı daşdığına iddia edirlər. Lakin hind-avropalı arilər tarix səhnəsinə qədəm qoymadan öncə "tur" sözü çoxmənalı söz kimi sumer və Ön Asiyanın digər turanlı öntürklərin dilərində mövcud idi. Sumerlərin cavan öküz mənasında ifadə etdikləri-Tur sözü sonradan digər dillərə keçərək vətəndaşlıq qazanmışdır. Tanrı Tur sumerlərdə günəş tanrısı Utunun öküzü idi.

Dilimizdəki Bahadır adının guya sanskritcədəki baha-tur sözündən yarandığı fikri yanlışdır. Öküz anlamında olan Buqaş Ön Türklərin qədim qolunu təşkil edən kassilərin dilində buğa deməkdir və onların ən önəmli tanrılarıdır. Buqa tur sözünün mənası kassi dilində "tanrının oğlu" deməkdir və bu Sumer dilindəki eyni mənə daşıyan Qutur-sözünün kassi dilində ifadə şəklidir. (Kassilərə həsr olunmuş bölmədə bu haqda geniş bəhs olunacaqdır.)

Ruslar da xristianlıqdan öncə Bay Tur tanrısı nəhəng öküz şəklində təsvir olmuşdur ki, heç şübhəsiz bu qədim türk miflərinin təsiri ilə formalaşmışdır. Tur öküz anlamındadır və günəş tanrısını və bolluğu təmsil edir. Qədim Almanlarda da xristianlıqdan əvvəlki tanrıları olan Türmenşə etibarını ilə türk aslara məxsusdur, o, Odinin bacısı, nəhəng qadın Qimirdən doğulan oğludur. İskitlərinde Qoytosir tanrının mənası Göy Tanrı anlamındadır.

Mənşə etibarını ilə Öntürklərə mənsub olduqları bir çox müəlliflər tərəfindən sübut olunan Hurrilərin dilində də tur sözü öküz/buğa və erkək mənasındadır, hurri dilində

(Amudərya)və Seyhun (Sırdərya) çaylarının hövzəsi, Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı olmuşdur. Dünyada mədəniyyət ilk dəfə burada mərkəzləşmişdir. Ona görə də bir vaxtlar "Tarix Sumerdən başlayır" dediyimiz halda, indi tarix elmi bizdən "tarix Orta Asiyadan", ya da "Turandan başlayır" deməyi tələb edir. Bu ilk mədəniyyət mərkəzinin yaranma və varolma tarixi e.ö. X-VI minillikləri əhatə edir.

Başəriyyətin ikinci qədim

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin

Turan dövrü

həmçinin tur-oksə cavan öküz, dənə mənasında işlənir. (İ.M.Dyakonov; S.A.Starostin. 1988, səh. 188)

IV FƏSİL. Turanlı Öntürklərin ilk vətəni

Müasir dövrdə Öntürklərin və ümumilikdə turanlıların ilk vətəni məsələsi elmdə müəyyən mübahisələrə fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Türklərin və turanlıların ilk vətənləri haqqında Altay nəzəriyyəsi və ya hipotezi uzun illər ərzində elmdə hakim mövqeyə malik klassik nəzəriyyə kimi mövcud olmuşdur. Bu hipotezə görə Türk xalqlarının ilk vətəni Altay dağları ətrafı olmuş və onlar burdan tədricən bütün dünyaya yayılmışlar.

Lakin müasir dövrdə türk xalqlarının etnogenezi və ilk vətəni ilə əlaqədar Altay nəzəriyyəsinə təklif edilən bir sıra tezislər ortaya atılmışdır. Bunlardan biri də, Öntürklərin ilk vətənlərinin Ön Asiya, Zağros dağları və Urmiyə gölü ətrafı olduğu haqqında tezisdür. Bu tezis tərəfdarlarının fikirlərinə görə bir etnos kimi Ön Asiyada meydana çıxan öntürklər burda bəşər sivilizasiyasının əsasını qoymuş və dünyaya, o cümlədən Mərkəzi Asiyaya burdan yayılaraq mədəniyyətin ümumi inkişafına təkan vermişlər.

Azərbaycanda Altay nəzəriyyəsinin ən qatı əleyhdarı prof. Firudin Ağası oğludur. O öz tərəfdarları ilə birlikdə "Urmu teoris" adlı yeni bir tezis irəli sürmüşdür. Bu tezisə görə öntürklərin vətəni güman edildiyi kimi Ural-Altay ərazisi deyil Ön Asiya və Cənubi Qafqaz regionu və konkret olaraq Urmu gölü ətrafıdır. Lakin bu tezis birmənalı olaraq qəbul görmür.

Əbülfəz Elçibəy Azərbaycanda Milli azadlıq hərəkatının lideri və ikinci prezident olmaqla yanaşı görkəmli tarixçi bilim adamı kimi Türklərin və o cümlədən Azərbaycanın qədim tarixi haqqında çox dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. O, çağdaş tarixi araşdırmalara əsaslanaraq tarixdə ilkin bəşər mədəniyyətinin mənbəyini təşkil edən üç qədim mədəniyyət mərkəzinin mövcud olduğu fikrini irəli sürür. Elçibəyin təklif etdiyi tezisə görə bəşər mədəniyyətinin yarandığı ilk mərkəz ən qədim insan məskəni Ceyhun

dakı ərazilərin əhatə etdiyini yazır. Bu mədəniyyətin yaranma və mövcud olma tarixini Elçibəy rəsmi dünya tarixində qəbul edildiyi kimi e.ç. IV-III minilliklərə deyil, eradan qabaq VII-II minilliklərə aid edir. (Əbülfəz Elçibey. 1997. Səh. 16-19)

Əbülfəz Elçibəy Türklərin ilkin vətəninin və sumer mədəniyyətini ilkin təşəkkül tapdığı ərazinin Urmiyə gölü ətrafı olaraq qəbul edilməsinin əleyhinə olduğunu bildirərək yazırdı: "Bəzi tarixçilər Kür-Araz mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmadıqları üçün, bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan Urmiyə mədəniyyətini "ilkin Sumer mədəniyyəti" adlandırırlar. Biz bu cür təyinatın tam əleyhinəyik. Bununla bərabər "Urmu

da, həm də bir-biri ilə bağlanmasında önəmli kilit rolunu yerinə yetirir.

Elçibəy Azərbaycanı bu üç mərhələli qədim mədəniyyətlərdən birincisi olan Turan (Ceyhun-Seyhun)mədəniyyətinin davamı, üçüncüsü olan Sumer-Kəngər mədəniyyətinin özü hesab edir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olduğu kimi Elçibəy Amudərya və Sırdərya vadilərini əhatə edən Orta Asiyanı və ya Turanı bəşər mədəniyyətinin beşiyi kimi qəbul etməklə yanaşı bu ərazini türklərin ilkin vətəni olduğu fikrini müdafiə edir.

Türklərin ilkin vətəni haqqında Volqa-Ural nəzəriyyəsinə irəliləyən İsmail Miziyev də Altay nəzəriyyəsinin əleyhdarlarındanıdır. O Altay nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq yazır: "Türklərin ilk vətəni indiyədək Altay bölgəsi sayılmaqdadır. Lakin arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar burda Öntürklərin, onların dil və mədəniyyətlərini izlərini ortaya çıxarmamışdır.

mədəniyyət mərkəzini Kür-Araz mədəniyyəti təşkil edir. Bu mədəniyyətin mövcudluğu ilk dəfə 1940-cı ildə Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən materiallara əsasən müəyyən olunmuşdur. Onun Kür-Araz mədəniyyəti adlanması e.ö. IV-III minilliklərə aid mədəniyyət abidələrinin əksəriyyətinin Kür-Araz çaylarının ovalığını əhatə edən çökəklikdə aşkar olunması ilə əlaqədardır.

Elçibəy Kür-Araz mədəniyyətinin Xəzər dənizinin qərb sahillərindən başlayaraq qərbə doğru Kür-Araz ovalıqları, Qızılluzen çayı boyu və Urmiyə gölü ətrafın-

mədəniyyəti" ilə Sumer (Kəngər)mədəniyyətinin bir-birindən tam ayrılmasının, təcrid edilməsinin də tərəfdarı deyilik. (Əbülfəz Elçibey. 1997, Səh. 19)

Əbülfəz Elçibəy tarixi varislik prinsipinə uyğun olaraq Orta Asiya-Turan, Kür-Araz və Sumer mədəniyyətlərini səkkiz min il davam edən böyük bir mədəniyyətin üç böyük mərhələsi hesab edir. Yaranmasında bir çox dünya xalqlarının ulu babalarının iştirak etdiyi bu mədəniyyətlərin yaradıcıları içərisində Türklərin ulu əcdadları önəmli, hətta birincilər sırasında yer almışlar. Azərbaycan bu böyük mədəniyyətin həm yaranmasında, həm daşınmasında

Öntürklər sanki burda birdən-birə görünmüşlər. Kurqan mədəniyyətinin yaranmış olduğu Volqa-Ural (İtil-Yayık) çayları arası Türk xalqlarının aparıcı və başlıca mədəniyyət ənənələri üçün ilk vətən olmuşdur". (İsmail Mizi-Ulu. 1993, C. VIII)

Macar alimi Y.Nemeth də türklərin ilk vətənləri haqqında Altay və Mərkəzi Asiya nəzəriyyəsinə təklif edilən fikirlər irəli sürərək yazırdı: "Türklərin ilk vətənlərinin Orta və ya Doğu Asiyada olması barədə köhnəlməmiş nəzəriyyələr kifayət qədər əsaslandırılmamış, ya da köhnəlməmişdir". (Voprosi istorii, N6, 1963)

(ardı gələn sayımızda)